

РУСЬ – УКРАЇНА
Стара самоназва українського народу – Русь –
по праву належить українцям

Коли ми вдивляємося у минуле України, то своєрідним орієнтиром у пошуках витоків нам слугують ті назви, під якими виступають наші народ і країна, мова та віра. Витворення самоназви не раз пов'язують із процесом усвідомлення народом своєї окремішності.

Русини від кореня. У середньовічну та ранньомодерну добу щодо нашої країни в літературній традиції (вітчизняній та іноземній) уживали найрізноманітніші назви: «Скіфія», «Сарматія», «Роксоланія» тощо. Але неважко помітити, що впродовж майже тисячоліття українці мали інші, цілком усталені самоназви свого народу і країни: «русини» («старожитній народ руський») та «Русь» («Руська земля»), які широко використовували як у народній мові, так і в офіційних документах та літературі, й під якими нас знали і в сусідніх, і у віддалених країнах. Ще в середині XIX ст. видатний український історик Михайло Максимович так описував наявний стан речей із нашою самоназвою: «Несмотря на областные названия их: Галичанами, Подолянами, Волынянами, Украинцами, Запорожцами, Слобожанами, Черноморцами – имя Русина остаётся их общим, родовым именем».

Назви «Русь», «Руська земля» навіть у XII–XIII ст. уживали переважно для позначення території Наддніпрянщини. Приміром, в уставній грамоті Великого князя Всеволода Мстиславича, який упродовж 30-х років XII ст. був князем Переяславським, Вишгородським і Новгородським, його представлено як «владычествующую всею Рускою землею и всею областью Новгородскою», тобто виразно відокремлено Новгород від Русі. Так само послідовно джерела XII–XIII ст. відокремлюють від Русі й Полоцьку, Суздальську та інші землі.

Навіть титул київських великих князів «всієї Русі», що з'явився під візантійським впливом, стосувався Руської землі у питомому значенні, тобто теренів Середньої Наддніпрянщини з Києвом, Черніговом та Переяславом (в літописі від 1155 року терени «всієї Русі» окреслено так: «і сів він на столі отців своїх і дідів [у Києві], і прийняла його з радістю вся земля Руська; тоді ж, сівши, він роздав волості дітям: Андрія посадив у Вишгороді, а Бориса – в Турові, а Гліба – в Переяславі, а Василькові дав Поросся»). Згодом назви «Русь» та «Руська земля» в географічному сенсі та «Русь» і «русини» в етнічному поширюються на віддаленіші терени. З XII ст. письмові джерела знають терени суцільного розселення русинів за Карпатами під назвою «Руська марка» (*Marchia Ruthenorum*). А об'єднану

під владою Романа Мстиславича та його наступників Галицько-Волинську державу – як Руське королівство.

Таким чином, упродовж існування Києво-Руської імперії етнічні назви «русини» та «Русь» закріплюються на цілком окресленій території від Закарпаття до Наддніпрянського Лівобережжя і від Західного Бугу до степових кочовищ тюркських народів. Надалі, навіть в умовах політичної дезінтеграції руських земель у XIV–XVI ст. етнонім «русини» однаковою мірою вживають як мешканці руських комітатів Угорського Королівства і північної частини Молдавського господарства («Русо-Влахії» середньовічних джерел), так і населення руських земель Корони Польської (Галичини та Західної Волині) й Великого князівства Литовського і Руського («земли наши Руские – Подольские, Киевские и Волынские», як зазначено в листі великого князя Жигимонта Августа від 1569 року).

Руська віра. Поряд з етнічним визначенням прикметник «руський» доволі часто вживали також у церковній сфері, причому в значно ширшому за етнічні межі сенсі. Це було пов'язано передусім із тим, що вплив митрополитів Київських і всієї Русі поширювався на терени цілої Києво-Руської імперії, відповідно до чого християнська церква на всіх залежних від Руської землі та Києва теренах називалася «руською», а назви «руська віра» та «руські люди» стали своєрідним еквівалентом «християнства» та «християн».

Приміром, у пам'ятці кінця XIV ст. «Список руських міст» серед «руських» міст названо «города» болгарські, волоські, литовські, заліські тощо, тобто визначення «руські» вжито для означення конфесійної, а не етнічної належності мешканців цих земель, деякі з яких ніколи не підлягали політичному впливу Києва. Таким чином, у церковній літературі поступово формується уявлення, що будь-яка християнська (православна) країна є «руською». Врешті, суттєва відмінність в уживанні цього слова стала підставою для витворення двох окремих термінів: «руський» та «руський» («русский»), перший із яких стосувався переважно етнічної, а другий – конфесійної належності.

Православні люди, таким чином, іменували себе «руськими» без огляду на власну етнічну належність, що сприяло поширенню цього терміна далеко за межі етнічної території русинів. Особливо в північно-східному напрямі. В останньому випадку цьому сприяла також та обставина, що митрополити, які мали від початку XIV ст. своїм осідком Володимир, а згодом Москву, і далі вживали титул митрополитів «Киевских и всея Руси», висуваючи в такий спосіб претензії на провідну роль у «руській» (православній) церкві. Відповідно і паства московських митрополитів іноді іменувала себе «руськими», визначаючи таким чином свою кон--фесійну, а не етнічну належність.

Слідом за митрополитами претензійний титул «всея Руси» починають уживати також великі князі московські, щоправда, у доволі

своєрідній формі – «всея Русіи», що є очевидною калькою з латинського Russia. Саме латинізовану форму «всея Русіи» вживали московські правителі з XIV до середини XVII ст. Приміром, в офіційному цар-ському титулі, який 1547 року прийняв Іван IV Грозний, значилося: «Мы, великій господарь Иванъ, Божією милостію царь и великій князь всеа Русіи». Прикметно, що в московській літературній традиції на основі назви «Русія» пробували навіть витворювати прикметникові форми: «Се убо в Русийстей земли град, нарицаемый Муром».

З претензією на вищість. Так само калькою, але цього разу з грецької мови була і дещо пізніша назва «Росія» («Россия» від «Ρωσία»). Обидві ці форми («Русія» і «Россия») беззастережно вказують на чужорідність назви «Русь» для московської політичної еліти, яка, використовуючи цей претензійний титул, зверталася до грецьких і латинських, а не власне руських зразків. Варто зазначити, що в російській мові й досі вживають ці дві кальковані назви для російських форм позначення сучасних держав: Росії («Россия») та Білорусі («Белоруссия»).

Титул «Великий князь всея Русіи» в очах московських князів тривалий час не мав певної територіальної прив'язки, а ли-ше вказував на їхній династичний зв'язок із великими князями київськими (руськими) та визначав провідне місце московських правителів у системі міжкнязівських взаємин. Згодом, наприкінці XV ст., це титулування набуло претензійного значення, за допомогою якого московські князі декларували свої наміри щодо територіального розширення за рахунок західних сусідів. Прик-метно, що процес «збирання» земель на східному та південному напрямках (за рахунок інших уламків Золотої Орди) московські правителі супроводжували не менш претензійною титулатурою: «многих государств и земель восточ-ных и западных и северных отчич и дедич и наследник, великий государь и обладатель», яку було запозичено від Чингізидів, що, своєю чергою, викликало гострі протести з боку кримських ханів – справжніх нащадків Чингісхана, які, влас--не, користувалися такою титулатурою.

Претензійну природу титулу «всея Русіи» розуміли також і в сусідніх країнах, насамперед у Великому князівстві Литовському і Руському, господарі якого відмовлялися визнавати цей титул за московськими великими князями, аргументуючи це тим, що власне Русь зі столичним містом Києвом належить до складу Литовсько-Руської, а не Московської держави. З реакції московського уряду чітко зрозуміло, що останній «Русью» («Руською землею») вважав зовсім не «Московское государство», а ті терени, що мали своїм центром Київ і належали литовсько-руським господарям: «вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он (великий князь Олександр) за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина».

Чітко відрізняли Московію від Русі також в інших країнах. Зокрема, в Західній Європі загальноживаними були відповідно назви *Moscovia* та *Ruthenia*. Остання, що її вперше фіксують джерела початку XII ст., мала суто літературне походження і, ґрунтуючись на співзвучності назв, апелювала до античної традиції – давнього народу *Rutheni*.

Своєю чергою, визначний діяч болгарського Відродження кінця XVIII ст. Паїсій Хілендарський у переліку слов'янських народів називає: «българите, сърбите, русите, московите, словените, леховите», «москалите и русите», «русите и московците» тощо. Навіть в офіційних актах Великого князівства Московського держава, якою правили тамтешні володарі, попри твердження сучасних російських істориків, ніколи не йменувалася князівством або царством «всея Русі». Це державне утворення мало іншу самоназву – «Московское государство» («Московское княжение», «Московское царство»), а країна, в якій розташовувалася ця держава, – «земля Залеская».

Аналогічно і назви «Русь», «руський народ», «русини» тощо ніколи не були самоназвами країни й народу, що населяв Московську державу. Як самоназви вживалися «Москва», «Московская земля», «московские люди». Втім, найчастіше етнічну самоназву замінювало визначення релігійної належності: «христиане», «православные» або «русские» (у конфесійному значенні). Навіть у середині XIX ст., за свідченням відомого панславіста Івана Аксакова, така практика була цілком домінуючою: «...на всіх сходках щоденно по всіх просторах Росії виголошують промови із закликом: «Православные!». Ось як російський народ визначає свою національність».

Мала первісна Русь. «Руське» ім'я (у формі «Велика Росія», «великороси») почало поступово поширюватися серед московського народу як етнонім лише з XVII ст., у чому вирішальну роль відіграли тогочасні українські (руські) інтелектуальні та політичні еліти. Останнім у цей час ішлося про пошуки союзників у гострому протистоянні з Річчю Посполитою. Відповідно в Московській державі руська (українська) еліта вбачала найбільш «природного» союзника, що мав із Руссю спільну православну віру. Саме для «історичного» обґрунтування необхідності цього військово-політичного союзу і було вироблено концепцію існування двох «Росій»: «Малої» (внутрішньої, первісної) та «Великої» (зовнішньої).

Назви «Мала Росія» та «Велика Росія» тривалий час мали суто церковне значення. Вперше їх упроваджено близько 1303 року в канцелярії Константинопольського Патріарха після відокремлення Галицької митрополії (для позначення території якої вжито назву *Μικρα Ρωσία*) від Київської (для якої впроваджено назву *Μεγαλε Ρωσία*). Втім, ці назви доволі швидко виходять з ужитку, після того як у середині XIV ст. відбулося відновлення єдності Київської митрополії (це об'єднання було відображено в новому титулі «митрополитів Київських, Галицьких і всієї Русі»).

Назва «Мала Русь» знову з'являється в обігу наприкінці XVI ст. Цього разу нею позначають терени всієї Київської митрополії (переважно в переписці з Московською церквою, патріарх якої також уживав титул «всієї Русі»). Державно-політичного значення назви «Мала Росія» та «Велика Росія» набувають в середині XVII ст., коли з ініціативи уряду новоствореної Козацької держави ці назви було включено до титулатури московських самодержців для позначення теренів відповідно Війська Запорозького (Гетьманщини) і Московської держави, що відтепер перебували під зверхністю єдиного монарха.

Від часів Руїни, коли Військо Запорозьке розпадається на правобережний і лівобережний Гетьманати, назва «Мала Русь» (літературна форма «Малоросія») закріплюється за останнім, а після скасування Гетьманщини – за Лівобережною Наддніпрянщиною (Чернігівська та Полтавська губернії). Власне, назва «Малоросія» у XVIII–XIX ст. стосувалася лише цієї локальної, а не всієї української етнічної території, як про це часто говориться у науково-популярній літературі. Російський уряд, щоправда, намагався поширити цю назву на деякі сусідні українські терени поряд із назвами «Южная Россия» та «Юго-Западный край», але безуспішно – в народній мові ці штучні терміни не мали жодного значення. Натомість упродовж XIX ст. швидко ширилися нові самоназви наших країни та народу «Україна» та «українці», що невдовзі цілком заступили наші старі самоназви «Русь» та «русини».

Україна та українці. Термін «Україна» («Країна», «Крайна») в добу середньовіччя був поширений у всьому слов'янському світі (від Одера до Оки і від Західної Двіни до Балкан). Ним зазвичай позначали терени військового прикордоння. Найближчою аналогією цього явища в інших народів може слугувати германська «марка» (*marcha, mark* – прикордонна область) – термін, що увійшов до назви таких держав, як Данія (*Dannmark* – прикордонна країна данів) та Австрія (*Ostmark* – східна прикордонна країна, згодом *Oesterreich*).

Та назва, якою згодом було іменовано всю нашу країну, з'являється, вочевидь, на межі XV – XVI ст. для позначення території Київської землі (зокрема, в актах початку XVI ст. київського воєводу іменовано «воеводою украинымъ»), що внаслідок татарської агресії з останньої чверті XV ст. (після майже столітньої перерви) знову опиняється буквально «на межі двох світів» – у самому епіцентрі боротьби між християнським та мусульманським (слов'янським і тюркським) світами.

Уже із середини XVII ст. назва «Україна» територіально охоплює майже всі ті землі, які до того іменовано «Руссю». Так, в «Описі України» Боплана до її складу зараховано всі руські землі Корони Польської, а в офіційних актах того часу «українськими» воєводствами називали Київське, Брацлавське, Волинське, Чернігівське, іноді Подільське та Руське.

Назва «Україна» впродовж XVII–XIX ст. пройшла приблизно той самий шлях, що й назва «Русь» упродовж XI – XIII ст.: від локальної території довкола Києва (що була епіцентром державотворення нашого народу як у часи раннього середньовіччя, так і в козацьку добу) до позначення цілої нашої країни. Наше старе ім'я поступово було узурповане сусіднім народом і використане для того, щоб знищити саме право на існування українців (русинів) як окремого народу.

Така зміна хоч і була політично необхідною й, урешті, дозволила українцям (русинам) зберегти власну тотожність, проте мала суттєві негативні наслідки для історичного самосприйняття, коли Русь і Україну, русинів та українців почали розглядати як щось окреме одне від одного, а не різні назви тієї самої країни й того самого народу на різних етапах їхнього історичного життя.

Останнім часом такі негативні тенденції не лише не долаються, а, навпаки, відчутно зростають. Приміром, в україномовних текстах тих ЗМІ, що орієнтовані на Кремль, робляться спроби послідовно замінювати «російський» на «ру-ський» або взагалі ототожнювати їх (чого не було навіть за радянських часів). Чи не найяскравіший приклад – піар нового кремлівського проекту «Русский мир», особливо потужний під час приїзду Патріарха Кіріла в Україну. «Інтер» та інші телеканали перекладали цю новоязівську конструкцію тільки як «руський», а не «російський світ».

Отже, навіть в україномовному просторі відчутним є намагання позбавити Україну ру-ської спадщини, оголосити її «спільним», а то й суто московським надбанням. У такий спосіб у нашого народу намагаються відібрати ціле тисячоліття його історії, а нашу дер--жаву представити як історичне непорозуміння, без ґрун--ту і традиції. Очевидно, що нині як ніколи варто прислухатися до думки одного з найвизначніших українських істориків XX ст. Ярослава Дашкевича: «Україна нині не має можливості ... повертати своє загублене ім'я – Русь. З іншого боку ... вона мусить культивувати своє первісне ім'я, оточуючи його пошаною, піететом, та відверто говорити про те, що його вкрали і загарбали. Як вкрали і загарбали все те, чим ви--зна-чався зміст поняття Русі».

*Український тиждень. - 19 вересня 2010:
[Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/7420>*